

Анотації

У статті Куліш Н.С. "Розв'язання проблеми релігійної освіти в Україні як одна з умов повноти забезпечення свободи совісті та віросповідання" аналізується актуальність правового унормування релігійної освіти в країні, показуються шляхи і значення вирішення цього питання для сучасного віруючого і українського суспільства в цілому.

Ключові слова: релігійна освіта та виховання, державно-церковні відносини, сучасний віруючий.

В статье Кулиш Н.С. "Решение проблемы религиозного образования в Украине как одно из условий полноты обеспечения свободы совести и вероисповедания" анализируется актуальность правового урегулирования религиозного образования в стране, показываются пути и значение решения этого вопроса для современного верующего и украинского общества в целом.

Ключевые слова: религиозное образование и воспитание, государственно-церковные отношения, современный верующий.

The article of N. Kulish "Improvement of legal normalization of church-state relations in Ukraine - an important condition of the implementation of freedom of conscience and religion by believers" analyzes the impact of legal normalization of issues of the religious education on modern believer.

Keywords: religious education, church-state relations, the modern believer.

I. КЛИМУК (Луцьк)

УДК 2-1:303.094.4

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Постановка проблеми. Релігійна ідентичність – динамічне утворення, яке конструюється індивідом в залежності від індивідуальних особливостей та соціальних умов. Достатньо популярним на сьогодні постає дослідження проблеми формування релігійної ідентичності у філогенезі та онтогенезі. Співставлення вікових періодів з періодами культурно-історичного розвитку людини і суспільства дозволяють розкрити нові аспекти відомої проблеми. У цьому сенсі важливим є звернення до вікових етапів формування релігійної ідентичності. Відтак науковою проблемою роботи є дослідження етапів формування релігійної ідентичності особистості у різні вікові періоди життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі релігійної ідентичності присвячені праці закордонних та вітчизняних дослідників, зокрема П. Бергера, Х. Мола, М. Мчедлова, І. Іпатової Р. Старка, Є. Шумілової, Є. Ходжаєвої, А. Арістової, М. Бабія, В. Єленського, А. Колодного, Г. Кулагіної, Н. Мадей, І. Папаяні, Л. Рязанова, Л. Филипович, М. Черенкова.

***Мета роботи** – дослідити процес формування та розвитку релігійної ідентичності у різні вікові періоди. Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання наступних завдань: по-перше, проаналізувати етапи формування ідентичності особистості; по-друге, розкрити специфіку періодів формування та становлення релігійної ідентичності особистості.*

Основний зміст роботи. Ідентичність – це динамічне утворення, становлення та трансформації якого відбуваються впродовж всього життя людини. Як влучно відзначає вітчизняний дослідник П. Гнатенко, «індивідуальна ідентичність постає багаторівневим процесом безперервного становлення індивіда. Протягом всього життєвого шляху особа, переборюючи життєві кризи ідентичності, намагається на основі свого вибору досягнути цілісного стану або, інакше кажучи, «позитивної ідентичності» [Гнатенко П. И. Идентичность: философский и психологический анализ. – К.: ООО Арт-пресс, 1999. - С. 67-79].

Формування релігійної ідентичності особистості розпочинається ще з раннього дитинства і триває впродовж усього життя, набуваючи індивідуальних рис. Як влучно зазначає українська дослідниця Т. Воропай, ідентичність - це динамічна структура, яка розвивається упродовж всього людського життя, причому цей розвиток є нелінійним та нерівномірним: він проходить через подолання криз ідентичності, може йти як у прогресивному, так і в регресивному напрямі [Воропаєва Т. Формування національної та релігійної ідентичності громадян України (1993-2010 рр.): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=17]. Вітчизняний дослідник М. Миколайчук підкреслює: «Фундамент ідентичності закладається ще в ранньому дитинстві з моменту відділення дитини від матері та в процесі соціалізації кристалізується в особистісних та соціокультурних формах» [Миколайчук М. І. Культурно-ціннісна та релігійна детермінація становлення ідентичності особистості // Практична психологія та соціальна робота. - К., 2008. – №12. - С. 68-70].

Вперше виокремив та проаналізував стадії розвитку ідентичності у співставленні з віковими періодами відомий психолог Е. Еріксон. Вчений зазначав, що формування ідентичності – це складний багаторівневий процес, що включає характерні для кожного рівня риси становлення самосвідомості та тожсамості індивіда. Як зазначила дослідник Н. Мадей: «Така схема формування ідентичності в соціології релігії отримала визначення «традиційного відтворення релігійності» [Мадей Н. Феномен конфесійної ідентичності в українському суспільстві // Духовність. Культура. Нація. Збірник статей. Випуск 4. – Львів, 2009. - С. 158-165].

Водночас професор О. Предко відзначила, що особистість проходить також певні стадії розвитку. Зокрема дослідниця констатувала, що «особистість розвивається відповідно з етапами, які детерміновані готовністю людського організму пробуджувати широке коло значимих індивідів і соціальних інститутів усвідомлювати і взаємодіяти з ними» [Предко О.І.

Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри. Монографія. - К., 2005. - С. 68]. На сьогодні немає єдиного наукового підходу, який чітко визначив би етапи формування та фактори еволюції релігійної ідентичності. Дослідники найчастіше надають перевагу одному аспектові формування та розвитку релігійної самоідентифікації, не приділяючи при цьому увагу іншим чинникам. Зокрема, одним із найважливіших чинників формування релігійної ідентичності є процес розвитку та становлення особистості, закономірний розвиток її вікових етапів.

Розглянемо запропоновані Е. Еріксоном вісім життєвих циклів людини, кожному з яких відповідає окрема стадія побудови ідентичності особистості [Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. [2-е изд.]. – М.: «Прогресс», 1996. - С. 33-42].

Перший період розпочинається від народження. Немовля проходить стадію розвитку впізнавання. Фундаментальною передумовою вітальності є почуття базової довіри, що формується на основі досвіду набутого впродовж першого року життя. Під «довірою» розуміється власна довірливість і почуття незмінної прихильності до себе інших людей. Саме на цьому етапі формується установка по відношенні до себе і до світу. Е. Еріксон пропонує охарактеризувати даний період ідентичності найбільш коротким і точним формулюванням: «Я є те, що надіюсь, маю і віддаю». Другий період – це раннє дитинство. Характеризується становленням самостійності, автономії: воля бути собою. В цьому віці дитина набуває здатності до руху, розвитку мовлення: «Я є те, чого я можу вільно бажати». Третій період – від трьох до шести років. На цьому етапі дитина розпочинає сама ставити цілі, уявляти, мріяти, приміряти до себе ролі, придумувати різні завдання. Четвертий період визначається конфліктом особистості між творчістю та комплексом неповноцінності. На цьому етапі індивід набуває певних вмінь, усвідомлює необхідність та важливість визнання у суспільстві. Бере початок формування професійної ідентичності, співвіднесення з представниками різних професій.

П'ятий охоплює період 11-20 років. Це – головний етап у формуванні ідентичності особистості. В цей період підліток коливається між позитивним полюсом ідентифікації і негативним полюсом плутанини ролей. Перед підлітком стоїть завдання об'єднання всього, що він знає про себе як сина (дочку), школяра, спортсмена, друга і так далі. Все це він повинен об'єднати в єдине ціле, осмислити, пов'язати з минулим і спроектувати на майбутнє. Характеризується підвищеним інтересом до вірності. Остання визначається тим, як залишитись вірним своїм захопленням, обіцянкам, незважаючи на суперечливий стан у сфері цінностей. Шостий період – з 21 до 25 років. Відбувається формування власної ідентичності та можливість співвіднесення з ідентичністю іншої людини. Головним завданням виступає збереження своїх самобутніх рис при довірі себе іншим та прагнення уникнути крайнощів щодо повної замкнутості у власному світі. Сьомий період – від 25 до 64 років. Визначається суперечливими процесами розвитку та регресу особистості в

житті. Переважаючими потребами людини є піклування про інших. Проте залишається велика кількість осіб, які турбуються про задоволення лише власних потреб та бажань. Восьмий та заключний період настає після 65 років. Людина в цьому віці зазвичай підводить підсумки прожитого життя, набуваючи при цьому або спокою, як наслідок задоволення власною ідентичністю, або усвідомлює допущенні помилки. В цей період індивіду часто притаманні почуття безнадійності, очікування смерті.

Проаналізовані періоди розвитку ідентичності в співставленні з віковими етапами, запропоновані Е. Еріксоном, дозволяють відкрити нові підходи при дослідженні проблеми формування та становлення релігійної ідентичності. Як зазначає О.М. Крилов, «відповідно чи за аналогією з виокремленими стадіями розвитку ідентичності, у людини розвивається відношення до Бога, що визначає її ідентичність» [Крылов А.Н. Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве. – М.: Издательство НИИ, 2012. - С. 46].

Перший період в формуванні релігійної ідентичності особистості є дуже важливим, проте він характеризується як нерелігійний, оскільки жодних релігійних виявів та ознак на даному етапі не виявлено.

Другий період є початком формування релігійної ідентичності особистості. В ранньому віці закладаються дитині (яка народилася та виховується у віруючій сім'ї) перші основи релігійного життя. Вперше вона чує молитви, отримує відомості про релігійні свята, відвідує разом з рідними церкву, дім молитви та ін. На основі такої закладеної інформації дитина починає формувати свої перші релігійні уявлення, що є основою конструювання її релігійної ідентичності.

Третій етап формування релігійної ідентичності, що охоплює період 3-7 років, можна охарактеризувати як появу фантастичних уявлень. В цей період дитина сприймає все образно, за допомогою фантастичних образів. В уяві дитини Бог нічим не відрізняється від казкових героїв, що володіють також надзвичайною силою та здібностями.

В молодшому шкільному віці релігійні уявлення дитини є більш реалістичними, оскільки будуються не лише на емоціях, але й осмислюються раціонально. Молитва виступає як індивідуальне звернення до трансцендентного. Дитина у молитві висловлює свої прохання та бажання і надіється, що вони будуть почуті та втілені в реальності. Важливу роль у формуванні релігійної ідентичності у молодшому шкільному віці відіграють «значимі інші» (батьки, вчителі, священники). Конструювання релігійної тожсамості відбувається за допомогою наслідування діям авторитетних осіб.

У підлітковому віці формується автономна релігійна ідентичність особистості. Саме в цей період відбувається активне звернення до релігії, або навпаки - повне її заперечення. Релігійна ідентичність постає вже як власний особистісний вибір. На формування негативного ставлення до релігії можуть впливати примушування батьками підлітка відвідувати храм, виконувати

релігійні практики у випадку, коли індивід явно заперечує та ухиляється від цього. Наслідком такого тиску часто є повна відмова підлітка від релігії, що призводить до формування нерелігійної ідентичності. Проте варто відзначити й протилежну ситуацію, коли індивіду в підлітковому віці забороняють дотримуватись норм і традицій конфесії та виконувати релігійні практики, що призводить до спротиву та формуванню релігійної ідентичності. Враховуючи те, що підлітковий вік характеризується підвищеною емоційністю, максималізмом та прийняттям особистих рішень самостійно, батькам необхідно ставитись з повагою до молодшої особистості та не нав'язувати їй силою власні переконання. Важливим є збереження підлітка від потрапляння до релігійних сект, що мають деструктивний характер, так як саме в цьому віці індивід схильний піддаватися будь-якому впливові. Ще однією важливою характеристикою підліткового віку є криза ідентичності, яка може переходити і продовжуватись і в наступних вікових періодах особистості. Особливий інтерес викликає проблема формування ідентичності в підлітковому віці як одного з найважливіших періодів життя, коли відбувається формування особистості. В такий спосіб в підлітковому віці відбувається формування ідентичності загалом та релігійної ідентичності зокрема. Це підтверджує Е. Старбек, наголошуючи, що «релігійне навернення – переважно феномен періоду юності, який в основному виникає від 10 до 25 років життя людини» [Предко О.І. Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри. - С. 68].

В підлітковому віці відбувається процес розвитку та становлення особистісної та релігійної ідентичності, де індивід отримує можливість вільного релігійного самовизначення. Це проявляється в прагненні віднайти себе, побудувати власну ідентичність, яка може остаточно відрізнятись від успадкованої в дитинстві. В цей період індивід є найбільш відкритим для різного роду маніпулювання. Формування релігійної ідентичності відбувається на основі синтезу догматів традиційних та нетрадиційних вірувань, позавіросповідної містики.

В період юнацького віку проблема самовизначення постає особливо гостро. Особистість, яка зазвичай залишає домівку і починає самостійне життя здійснює активний пошук себе, формує свою ідентичність. В цей період релігійна ідентичність є самостійним вибором людини, проте ще є менш стабільною і постійно піддається трансформації. Визначальну роль в дорослому віці для підсилення релігійної ідентичності до рівня фанатизму, або ж навпаки її послаблення, відіграють життєві обставини та ступінь релігійної віри людини. Складні життєві обставини по-різному сприймаються віруючими людьми та впливають на формування і подальшу трансформацію її релігійної ідентичності. Звичайно, зростання віри та відповідно її релігійної самоідентифікації обумовлюють сприятливі умови життя, а також залагодження будь-яких проблем, що розуміються людиною, яка вірить в Бога, як наслідок Божого втручання в її життя. Послаблення релігійної ідентичності до низького рівня, або повне її заперечення можливе при розчаруванні в житті,

вирішенні складних життєвих проблем, що є наслідком розчарування віруючою особистістю в Богові. Проте така ситуація може й підсилювати рівень релігійної ідентичності особистості, коли віруюча людина будь-які труднощі та проблеми в своєму житті схильна вважати випробуванням Божим, що навпаки має укріпити її віру.

У період дорослості будь-які трансформації релігійної ідентичності є менш вираженими. Натомість у похилому віці люди схильні піклуватися за іншими, намагаються передати свій власний досвід. В такий спосіб дідусі і бабусі, якщо вони є віруючими, беруть активну участь у формуванні релігійної ідентичності своїх внуків. На цей вік припадає завершення життя, що часто сприяє наверненню людини до релігії. Саме страх переходу до небуття є поштовхом для активного звернення до релігії навіть людей, які до цього були атеїстами. Відповідно релігійні доктрини, які відзначають існування життя після смерті, дають особі надію на продовження свого існування, хай навіть в новому вимірі. Водночас віруюча людина в цей період аналізує та підсумовує власне життя, при цьому намагаючись спокутувати всі свої гріхи та зробити більше добрих справ. Такий стан речей дозволяє вести мову про підсилення релігійної ідентичності в похилому віці.

Українська дослідниця О. Крупська висвітлює наступні стадії розвитку релігійності, запропоновані польським науковцем Г. Гжималою-Мосчинською. «На основі еріксонівських стадій психосоціального розвитку виділяються такі етапи у становленні релігійної ідентичності людини: 1) Орально-сенсорна стадія (0-1 рік) – конфлікт між «довірою» та «недовірою» до світу. 2) М'язево-анальна стадія розвитку (1-3 роки) передбачає проходження конфлікту між «автономією» та «сумнівом». 3) Локомотроно-генітальна стадія розвитку (3-6 років) – конфлікт між почуттям ініціативності та почуттям провини. 4) Латентна стадія розвитку (6-12 років) – переживається конфлікт між «працелюбністю» та «неповноцінністю». 5) Підлітково-юнацька стадія (12-19 років) – відбувається конфлікт між «его-ідентичністю» та «рольовим змішуванням». 6) Молодість (20-25 років) – людина переживає конфлікт між «інтимністю» та «ізоляцією». 7) Дорослість (26-64 років) – конфлікт між «творчістю» та «стагнацією». 8) Зрілість (65 років і старші) – конфлікт між «цілісністю - его» та «відчаєм» [Крупська О. І. Психологічні аспекти формування релігійності людини // Проблеми сучасної психології 2012. - Випуск 16. - С. 630.].

Німецькі дослідники Ф. Озер та П. Гмюндер виділили сім етапів релігійної оцінки людини, згідно яких відбувається формування релігійної ідентифікації. Ступені релігійної оцінки за Ф. Озером та П. Гмюндером [Oser F., Gmünder P. Der Mensch - Stufen seiner religiösen Entwicklung: Ein strukturgenetischer Ansatz, in Büttner, Gerhard & Dietrich Veit-Jakobus (Hg.): Die religiöse Entwicklung des Menschen: Ein Grundkurs. Stuttgart: Calwer. - 2000. - С. 135-168.]: Нульовий етап, або дорелігійний рівень. Перший етап: орієнтація на абсолютній владі і авторитеті Бога. Бог безпосередньо втручається у світські

справи, наказує, заохочує (*Deus ex machina*). Індивід знаходиться в постійному очікуванні надприродного впливу. Цей період охоплює дошкільний та початковий шкільний вік. Другий етап - це шкільний та підлітковий вік. Перші спроби індивідом вплинути на Бога засобами ритуалів, обітниць, молитов і іншого. Початок суб'єктивного сприйняття трансцендентного. (*Do et Dei*), Третій етап розпочинається з юнацького підліткового віку та охоплює частково молодість. Цей етап характеризується автономністю персони. Підліток починає відокремлювати Бога від повсякденного (*Deismus*). Четвертий етап. настає в дорослому віці. Характерною рисою цього етапу є автономія персони, яка відбувається засобом прийняття апріорних причин всіх людських можливостей (апріорність). П'ятий етап зазвичай охоплює період зрілості. На цьому етапі притаманні уявлення комунікативно - релігійної практики, в якій Бог визначається причиною і смислом кожної дії, вища ступінь людської автономії (комунікативність). Шостий етап - похилий вік. Принципове визнання позитивного відношення Бога до людини, що стає основою всіх людських дій та сенсу життя.

Згідно з німецьким професором богослов'я У. Фаулером релігійна віра проходить шість стадій розвитку [Fowler, W. James *Stufen des Glaubens: Die Psychologie der menschlichen Entwicklung und die Suche nach Sinn*. Gütersloh:Kaiser. - 2000. - С. 191-290]. Етапи розвитку були розроблені на основі спостережень, проведених досліджень. Проте кожному стадію не можна розглядати, як ізолюючу, існуючу у відокремленості одна від одної. У наступній стадії розвитку релігійної віри є яскраво представлені елементи попередньої. Рівні віри не слід розуміти, як статичні шкали, у відповідності з якими можна судити про людей. Крім того, вони не представляють освітні чи терапевтичні цілі, до яких ми повинні прагнути.

Початкову стадію (або нульову) автор визначає як «Дитинство і недиференційована віра». Це – попередній етап, що ґрунтується на боротьбі довіри, прихильності та любові проти страху втрати вихователя, де поняття Бога та батьків чи вихователів ще не розмежовані. Цей початковий етап є необхідною умовою для подальшого розвитку віри. Для сторонніх ця стадія залишається невидимою, тому що діти ще не можуть спілкуватися. Лише після набуття мовної здатності дитина переходить до наступного - першого рівня.

Перший рівень розвитку віри У. Фаулер називає «Інтуїтивно-проективною вірою». Такий етап розвитку характерний для дітей дошкільного віку (від 3 до 7 років). Для цієї фази розвитку віри сильний вплив мають батьки, вихователі та дорослі, що постійно знаходяться в образному мисленні дитини і фіксуються через їхні постійні нові враження. На місці логічного мислення переважають фантастичні умонастрої. В ході розвитку свідомості уявлення про себе будуються на основі закріплених у пам'яті картинок та емоцій, що в пізнішому розвитку відкриваються та верифікуються. Цей ступінь містить небезпеки, оскільки деякі картини будують страхи. Перехід до другої стадії розпочинається з розвитком конкретно-оперативного мислення.

Другий рівень - «міфічно-словесна віра». Як правило цей етап притаманний для дітей початкових класів, хоча бувають поодинокі випадки й в підлітковому віці. Центральну роль для розвитку дитини та її орієнтації в світі відіграють буквально розуміння міфів, оповідань, символічних текстів та історій. На цьому етапі розвитку віри відбувається формування антропоморфного розуміння Бога. Переваги цієї стадії полягають у відкритості до розуміння сенсу історії. Перші конкретні мисленнєві операції призводять до класифікації образів та емоцій, що виникали на першому етапі. Проте таке розуміння містить деякі небезпеки, оскільки розуміння історії є буквальною.

Третій рівень У. Фаулер називає «синтетично-конвенційною вірою». Цей етап розпочинається у підлітковому віці і є притаманним деяким дорослим. Сама віра є ще не усвідомленою і не підлягає критичним міркуванням. Віру ще не можна зарахувати до персоналізованої, оскільки частіше за все відповідає очікуванням релігійним переконанням батьків. Згодом віра підлітка починає набувати особистих рис, що стає помітним. Небезпеки на цьому рівні проявляються в придушенні будь-яких власних переконань, так як на першому місці є приписана релігійна приналежність. Перехід до четвертої стадії пов'язаний з багатьма факторами, зокрема такими, як постановка на перше місце власних цінностей та переконань і відхід від звичного середовища. Вироблення власної персональної віри та суперечність з приписаною раніше призводять до переходу на новий рівень розвитку.

Четвертий рівень - «індивідуально-рефлексивна віра». Цей етап, як правило, наступає в юнацькому віці. Проте, якщо попередній рівень людина освоює пізніше, то відповідно і дана фаза розвитку віри може наступати пізніше або ж взагалі бути недосяжною. Індивід сам формує свою релігійну самосвідомість, індивідуальну віру, яка все менше залежить від інших людей. Вперше людина має можливість взяти на себе всю відповідальність за власні релігійні переконання та дії. Головна особливість індивідуально-рефлексивного рівня розвитку віри полягає в здатності критично осмислити власний світогляд та ідентичність. В цій орієнтації на себе самого існують небезпеки, оскільки часто власні переконання не співпадають з переконаннями інших. Перехід до п'ятого етапу викликаний незадоволеністю переконань, що сформувались на четвертій стадії розвитку.

П'ятий рівень У. Фаулер називає «пов'язуюча віра», що досягається в дорослому віці. На цій стадії людина визнає різноманіття релігій та переконань, а також виробляє діалогічне ставлення до інших. Індивід розуміє, що існують інші ідентичності, а тому можливим є повна відмова від власної попередньої релігійної ідентичності та прийняття іншої. На цьому етапі небезпеку становить розвиток пасивності, що призводить до парадоксального саморозуміння істини, самовдоволення. Шостий рівень, який Фаулер означає, як «універсалізування віри» притаманний лише визначним людям в історії релігії, як, наприклад, М. Лютеру, М. Ганді, Матір Терезі. Вони повністю живуть згідно своєї віри.

Варто відзначити те, що немає чітко визначених вікових періодів, які відповідали б кожному етапу формування релігійної ідентичності. Проте більшість дослідників виділяють рівні формування та еволюції релігійної ідентичності відповідно до виокремлених вище семи життєвих циклів.

Висновки. Релігійна ідентичність людини – складний динамічний феномен. Однозначного підходу щодо формування, розвитку та трансформації релігійної ідентичності не існує. Водночас можна виділити онтогенетичний розвиток: зростаючи, людина проходить певні вікові етапи, в силу яких здатна релігійно самовизначатись та формувати власну релігійну самоідентифікацію.

Анотації

I.M. Klimuk. Etapy formuvannya religijnoi identychnosti. В статті аналізуються особливості формування релігійної ідентичності особистості. З'ясовується специфіка релігійної ідентичності індивіда на різних етапах вікового розвитку. Розглядається співвідношення еволюції ідентичності особистості з її релігійною ідентичністю.

Ключові слова: релігійна ідентичність, розвиток, формування, вікові періоди.

I.N. Klimuk. Etapy formirovaniya religioznoy identychnosti. В статті аналізуються особливості формування релігійної ідентичності людини. Виявляється специфіка релігійної ідентичності індивіда на різних етапах вікового розвитку. Розглядається співвідношення еволюції ідентичності людини з її релігійною ідентичністю.

Ключевые слова: религиозная идентичность, развитие, формирование, возрастные периоды.

I.M. Klimuk. The stages of formation of religious identity. This paper analyzes the features of formation of religious identity of personality. The specificity of the religious identity of individuals at different stages of age are found out. The author considers the evolution of the interrelation of the individual identity with its religious identity.

Key words: religious identity, development, formation, stages of age.